

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿԻ ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԸ

ՎԱԶԳԵՆ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ*

Երևանի պետական համալսարան

Հայ մեծ բանաստեղծ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, գրականագետ-գրաքննադատ Պարույր Սևակի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում, սկսած ուսանողական տարիներից, եղել են թե՛ հայ միջնադարի, թե՛ նոր ու նորագույն շրջանների ու ժամանակակից գրողներ, արդի գրաքննադատությանը հետաքրքրող տեսական խնդիրներ: Այս հոդվածը անդրադարձ է Դանիել Վարուժանի պոեզիայի սևակյան մեկնաբանությանն ու գնահատությանը, որ սկսվել էր դեռ ուսանողական տարիներից ու շարունակվել կյանքի հետագա տարիներին:

Հոդվածում դիտարկման նյութ են դարձել Սևակի՝ տարբեր տարիների անդրադարձները Վարուժանի ստեղծագործությանը, մասնավորապես Սևակի՝ 1945 թ. փետրվար թվակիր «Վարուժանի պոեզիան» ընդարձակ ուսումնասիրությունը: Հոդվածի նպատակն է ցույց տալ, որ այդ ուսումնասիրությունը իրապես գրականագիտական լուրջ հետազոտություն է, կառուցիկ՝ առաջադրույթներով, փաստարկումներով ու եզրակացություններով, ինքնատիպ և նոր խոսք է իր ժամանակի (ինչու է՝ նաև հետագա) վարուժանագիտության մեջ:

Բանալի բառեր – բանաստեղծություն, բանաստեղծական շարք, Դանիել Վարուժան, հայրենիք և հայրենասիրություն, ազգայինը և համազգայինը, ինչ-ը և ինչպես-ը, ներհակություն և երկրնորանք, իդեալ և իրականություն

Չեմ կարծում, թե քննարկման կամ հաստատման անհրաժեշտություն ունի այն միտքը, որ իմ ժամանակի հայ բանաստեղծության մեծերից մեկը՝ Պարույր Սևակը, նաև ինքնատիպ ու խորագիտակ գրականագետ-գրաքննադատ էր: Չթվարկելով հայ դասական ու իրօրյա բանաստեղծների մասին նրա ուշար-

* **Վազգեն Գաբրիելյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ հայ նորագույն գրականության պատմության և գրաքննադատության ամբիոնի պատվավոր վարիչ

Вазген Gabrielyan – доктор филологических наук, профессор, почетный заведующий кафедрой истории и литературной критики современной армянской литературы ЕГУ

Vazgen Gabrielyan – Doctor of Philology, Professor, Honorary Head of YSU Chair of History and Literary Criticism of Modern Armenian Literature

Էլ փոստ՝ vazgengabrielyan@ysu.am ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-1344-5852>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 13.01.2025

Գրախոսվել է՝ 17.02.2025

Հաստատվել է՝ 18.02.2025

© The Author(s) 2024

ժան հողվածները, նոր գրքերի մասին գրախոսականները, բանավիճային ելույթները՝ հիշեմ միայն «Մայաթ – Նովա» մենագրությունը, որի համար գիտական խորհուրդը նրան միանգամից (նա գիտության թեկնածու չէր) շնորհեց դոկտորի գիտական աստիճան, ու «Հանուն և ընդդեմ «ռեալիզմի նախահիմքերի»» հողվածը, որ արձագանք էր «Գրական թերթում» ծավալված բանավեճի, և որի դրույթները արծարծվեցին շատ երկար ու ոչ միայն «Գրական թերթի» էջերում, և ետսական մի քանի տասնամյակ մեր գրաքննադատությունը, ինչպես ասում են, «յուրա» չգնաց առանց Սևակից մեջբերումների, վկայակոչումների:

Սևակ-գրականագետին իմ անդրադարձը ընդամենը նրա մեկ սիրո ու ոգեշնչումի, մեկ սևեռումի՝ Դանիել Վարուժանի բանաստեղծության զննումի մասին է, որ հիշատակածս զննումներից երկու տասնամյակ առաջ էր սկսվել, երբ նա ոչ բանաստեղծական ժողովածուով, ոչ էլ որևէ հողվածով դեռ հանդես չէր եկել: 1945 թ. փետրվարին արդեն պատրաստ (անշուշտ, 1944-ին սկսած) ուսանողական գիտական ընկերության նստաշրջանում կարդալու համար նախատեսված զեկուցման՝ «Վարուժանի պոեզիան» ռեֆերատի մասին է խոսքը, որ ըստ Սևակի կենսագրի՝ Ալբերտ Արիստակեսյանի, «ինչ-ինչ պատճառներով» (հավանաբար՝ ծավալի) չի կարդացվել: Բայց ոչ միայն ծավալի, այլև վերլուծական խորքի հիմքով, գուցե և դասախոսների հուշումով ու խրախույսով այն հաստատվել է որպես ավարտական՝ դիպլոմային աշխատանքի թեմա ու ամիսներ անց ներկայացվել պաշտպանության և արժանացել գերազանց գնահատականի: Թե ովքեր են եղել նրա աշխատանքի ղեկավարն ու գրախոսը, չեմ կարող ասել, բայց հաստատապես կարող եմ ասել, որ Սևակի ուսումնառության բոլոր տարիներին բանասիրական ֆակուլտետում դասախոսում էին հայտնի գրականագետներ՝ Արսեն Տերտերյանը, որ տևական տարիներ հայ գրականության ամբիոնի վարիչն էր, և Մկրտիչ Մկրյանը, որ դեկանն էր և դոկտոր դարձավ այդ՝ 1945 թվականին: Վարուժանի պոեզիան դիպլոմային թեմա ընտրելու ցանկությունը անշուշտ Տերտերյանի հավանությամբ է հաստատվել, բայց հիշենք նաև, որ ուսանող Պարույր Ղազարյանն անհագորեն յուրացնում էր բոլոր շրջանների հայ գրականությունը ու դեռ լեզվաբանական դասընթացները, գրաբարը (դասախոսներն էին Հրաչյա Աճառյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը), զեկուցումներ էր կարդում ամենատարբեր թեմաներով, նաև իր ժամանակակիցների մասին՝ սկսած դեռևս ուսանող Վահագն Դավթյանից մինչև այն օրերին շատ հայտնի Նաիրի Զարյան: Իսկ ահա, գերազանց գնահատականներով ավարտելով համալսարանը՝ Պարույր Ղազարյանը ասպիրանտուրա ընդունվեց միջնադարյան հայ գրականության գծով: Եվ միանգամայն հավաստի է հնչում Ալբերտ Արիստակեսյանի վկայությունը, թե «նա իրեն ազատ էր զգում բոլոր դարերի և գրականության պատմության ուզածդ բնագավառում»¹: Իր բանավոր ու գրավոր ելույթները

¹ Ա. Արիստակեսյան, Պարույր Սևակ, Եր., 1974, էջ 77: Այս գրքից մյուս մեջբերումների հղումները կնշվեն անմիջաբար, միայն էջը:

դեռ այն ժամանակ՝ ուսանողական ու ասպիրանտական տարիներին, հիմք էին տալիս շատերին ակնածանքի ու հավատի նրա՝ ապագա բանասեր-գիտնականի նկատմամբ: Նաև բանաստեղծի, թեև, ըստ Լևոն Հախվերդյանի հուշի, այն տարիներին, անգամ առաջին գրքի տպագրությունից հետո, իբրև բանաստեղծ՝ «Պարույրը այն համարումը չունեւ, ինչ ուներ իբրև բանասեր, իբրև մտածող առհասարակ»¹: Սա վկայություն է շատ մտերիմ ընկերոջ (որպես «Գրական թերթի» խմբագրության աշխատակիցներ՝ նրանք՝ Լևոնը և Պարույրը, մի քանի տարի՝ 1948-1951 թթ. աշխատել են նույն սենյակում, միայն երկուսով): Իրապես Սևակը ոգևորված էր բանասիրությամբ, բայց, ինչպես ինքն է խոստովանել իր օրագրի՝ 1948, օգոստոս 15 թվակիր էջում, կար «խանգարիչ» մի հանգամանք՝ սիրտը «երկփեղկված» էր՝ «Կուզեի լավ գիտնական լինել», բայց «արժե՞ բանաստեղծ չլինելու գնով լավ գիտնական լինել» (էջ 79): Իսկ լավ գիտնական լինելու ապացույցները կային արդեն ուսանողական տարիներից՝ ՈԻԳԸ նիստերում կարդացած գեկուցումները և հատկապես «Վարուժանի պոեզիան», որ հիրավի գիտական լուրջ ուսումնասիրություն էր: (Բայց այն մնաց Պարույրի անտիպների մեջ, ինչպես որ նրա թեկնածուական պատրաստի ատենախոսությունը՝ այլ դրդապատճառներով:) Բանաստեղծությունը, այնուամենայնիվ, ավելի գայթակղիչ էր, և 22-ամյա Պարույր Սևակը գրողների միության անդամների քննարկմանն է ներկայացնում իր բանաստեղծությունների առաջին ձեռագիր ժողովածուն՝ «Քսաներկու տարիս» նախնական խորագրով: Արիստակեսյանի վկայությամբ՝ ժողովածուն, որ պատրաստ էր 1946-ին, քննարկվում է 1947-ին, տպագրվում 1948-ի վերջերին: Քննարկման էր ներկայացրել 1942-1946 թթ. գրված բանաստեղծություններ՝ վեց շարքով, բայց գիրքը «խմբագրվում է», և տպագրվում է միայն 1946-47 թթ. գրված ընդամենը տասնյոթ բանաստեղծություն՝ երկու շարքով:

Պարույր Ղազարյանը բանաստեղծություններ սկսել է գրել դպրոցական վաղ տարիներից, բայց մեծ բանաստեղծներին ուշիմ ընթերցանությամբ՝ ուսանողական առաջին տարիներին, իր վկայությամբ, ոչ մի տող չի գրում, բացառապես զբաղվում է տքնաջան ուսումնառությամբ: «Երկու տարի ոչինչ չգրելուց հետո, անկախ իմ կամքից, ես նորից սկսեցի ոտանավորներ գրել և տեսա, որ բոլորովին ուրիշ որակի են: Եվ իմ առաջին լուրջ փորձերը գալիս են Չարենցից, ապա Միամանթոյից ու Վարուժանից, որոնց բնականաբար նոր էի կարդում»², - ասում է Սևակը: Դա 1942 թվականն էր:

Իսկ ահա, երկու տարի անց Սևակը փորձում է Միամանթոյին ու Վարուժանին նաև կերպավորել՝ դարձնելով նրանց գործող հերոսներ դրամատիկական մի պատկերի մեջ: Սևակի այդ ստեղծագործությունը ես չեմ կարդացել և ապավինում եմ Արիստակեսյանի վկայություն-վերլուծությանը: «1944 թ. դեկ-

¹ Լևոն Հախվերդյան, Պարույրը, Եր., 1987, էջ 35:

² Պարույր Սևակ, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 5, Եր., 1974, էջ 389: Երկերի այս և մյուս ժողովածուներից հետագա մեջբերումների հղումները կնշվեն անմիջաբար՝ հատորը և էջը:

տեմբերին Սևակը գրում է «Մեռածները հրամայում են» դրամատիկական հատվածը: Սա մի երկխոսություն է, որ տեղի է ունենում Սիամանթոյի ու Վարուժանի միջև՝ թուրքական բանտում: Առավոտյան նրանց սպասում է մահը, և ահա, մահվանից առաջ, նրանք վերլուծում են իրենց ապրած կյանքի իմաստը» (էջ 59), - գրում է Արիստակեսյանը: Չեմ կարող ասել՝ դա անավարտ դրամատիկական պոեմի հատված է, թե՞ պարզապես երկխոսության ձևով կառուցված ավարտուն մի պատկեր-բանաստեղծություն: Իրենց ու իրենց ժողովրդին վիճակված ճակատագրի շուրջ նրանք հակադիր կարծիքներ ունեն: «Վարուժանը արդարացնում է իր ապրած կյանքը և հավատացած է, որ ամեն գիշեր իր մեջ Արշալույս է վառում», «Սիամանթոյի համար իրենց ապրած կյանքը եղել է խավար բանտ, իսկ իր երգած հույսի ջահը «թույլ մի ընդվզում, աղոտ մի մոմ համատարած խավարում»... «Վարուժանը պաշտպանում է կռվի մեջ մեռնելու սկզբունքը, դեմ է քրիստոնեական խաչը համրորեն Գողգոթա տանելու քրիստոնեական ըմբռնումին... » (էջ 60) և այլն: Աներկբա է, որ Սևակն իր մտապատկերում այստեղ ունեցել է հատկապես «Կրկեսին մեջ» շարքի ու «Դյուցազնավեպեր»-ի հեղինակ Վարուժանի կերպարը, որի մարդկային ու բանաստեղծական խառնվածքը հոգեհարազատ էր իրեն: Վարուժանի այս անտիպը նրբերանգների մանրամասն դիտարկման կարիք ունի և կարվի, երբ Սևակի արխիվը տնօրինողները ժամանակ գտնեն հրապարակելու այն: Այդ ժամանակ կարելի է խոսել նյութի պատմականության, եղեռնի ու նրա զոհերի, ժամանակային համընկնումների, հերոսների իրար հետ լինել-չլինելու և այլ հարցերի մասին, հիմա միայն կարևորենք հղացումը՝ երկու նահատակ մեծ բանաստեղծների կերպարների կերտման փորձը, ասել է՝ նաև անդրադարձը եղեռնի թեմային, ապա հրատարակման ներկայացված առաջին ձեռագիր գրքում թեման առանձնացնելը որպես առանձին բաժին՝ հենց «Մեռածները հրամայում են» վերնագրով: Գիրքը խմբագրության կամոք լույս է տեսնում ընդամենը 17 բանաստեղծությամբ՝ առանց նաև այդ բաժնի: «Մեռածները հրամայում են» վերնագիրը, որ Սիամանթո - Վարուժան երկխոսության վերնագիրն է, հաստատապես հուշում է, որ շարքում եղեռնի մասին բանաստեղծի խոհերն են, և այս **մեռածները** իր օրերի՝ Հայրենական պատերազմում **ընկածները** չեն, որ հրամայում են չմոռանալ իրենց, այլ՝ մեր **եղեռնագոհ նահատակները**: Նորօրյա պատերազմի արձագանքը կար այլ բաժիններում («Պատերազմ ընդդեմ պատերազմի», «Երգեր խաղաղության և հաղթանակի»): Տպագրված գրքում հենց դրանք է վերնագրել «Ամմահները հրամայում են», որ նաև գրքի խորագիրն է ու պատերազմում ընկածների մասին է: Այդ նրանք են պատգամում բանաստեղծին՝ երգել նոր կյանքը ու նաև՝

Երգի՛ր, բայց կռվե՛լը... չմոռանա՛ս, ընկե՛ր,

Ա՛յդ են մեռածները...

Այստեղ ահով

Ընդհատում եմ նրանց այս խոսքը բոցարյուն,
Եվ գոչում երդումի նման հանդիսավոր.
-Ո՛չ, այդ անմահներն են հրամայում... (հ. 1, էջ 7)

«Մեռածները» «անմահներով» փոխարինելը անշուշտ իմաստակիր է և 1948-ի մեր տրամադրություններին համահունչ, բայց այդ պատգամը կարող էին բանաստեղծին հղել նաև «մեռածները», նրանք, որ եղեռնագոհ դարձան, պատգամը՝ երբեք չմոռանալ իրենց, և՛ եղեռնը, և՛ կովելը, և՛ կյանքի երգը: Իսկ թե ինչպես է այդ պատգամը հնչում Սևակի առաջին գրքի ձեռագիր նախօրինակի «Մեռածները հրամայում են» շարքում, երևի թե կիմանանք մի օր, երբ այն հրապարակվի: Բայց որ այդ պատգամը կատարելուն Սևակը հանձնառու եղավ, որպես իր խոսքով՝ **«հարկ հոգեկան»**, բոլորիս է հայտնի. վկայությունն են՝ նրա բազմաթիվ բանաստեղծությունները, «Անլռելի զանգակատուն», «Եռաձայն պատարագ» պոեմները...

Վարուժանի կերպարին 1944-ի դեկտեմբերին դրամատիկական հիշված «հատվածով» անդրադարձը հպանցիկ ոգևորության մի պահի արդյունք չէր: Սևակի բանաստեղծական «առաջին լուրջ փորձերի մեջ», որ արդեն ասվել է, «ներկա էր» նաև Վարուժանը, և ուրեմն նրա բանաստեղծությունը հասկանալու, խորքը թափանցելու ձգտումը թերևս հենց նույն օրերին Սևակին մղեց գրելու նաև գիտական ուսումնասիրություն Դանիել Վարուժանի պոեզիայի մասին: Ուրեմն, նախ բանաստեղծությամբ, ապա գրականագիտական ուսումնասիրությամբ Վարուժանին ներկայացնելու ցանկությունը պատահական կամ պարզապես մի որևէ թեմայի ընտրություն չէր, այլ հոգեհարազատ, սիրելի բանաստեղծին նախ իրեն, ապա ընթերցողին բացելու, մեկնաբանելու, ինչու չէ, նաև իր սերն ու հիացումը արտահայտելու ներքին մղում՝ նրա մեջ իրեն տեսնելու, նրանով իրեն հաստատելու նրբերանգով: Հայտնի է, երբ գրողը հոգված կամ ուսումնասիրություն է գրում մեկ այլ գրողի մասին, ընտրում է ոչ պատահական մեկին, այլ իրեն հոգեկից, խառնվածքով նման գրողի: Եվ որ այն օրերին Վարուժանի մասին գրելու Սևակի ցանկությունը բուռն է եղել, հաստատվում է նրանով, որ միաժամանակ կամ անմիջապես են հղացվել ու շարադրվել «Մեռածները հրամայում են» (1944, դեկտեմբեր) դրամատիկական հատվածը և «Վարուժանի պոեզիան» (1945, փետրվար) ուսումնասիրությունը:

Սևակի այս ուսումնասիրությունը (ռեֆերատ անվանենք թե դիպլոմային թեզ) իրապես լրջմիտ գիտական աշխատանք է, ունի հստակ կառուցվածք՝ ներածություն, առաջադրույթներ ու քննական-վերլուծական հաստատումներ, ժամանակի ու գրական միջավայրի ներկայություն, ամփոփում-եզրակացություններ: Չկան մեջբերումներ, հղումներ, օգտագործած տեսական գրականության ցանկ (թերևս այն ժամանակ դա չի պահանջվել դիպլոմնիկից, կամ էլ կա Սևակի արխիվում) ու չի երևում, թե նա որքանով է ծանոթ եղել Վարուժանի մասին գրականությանը՝ ցրված արևմտահայ մամուլում, կամ կենսագրական-հուշագրական մի քանի գրքերին (կամ դրանք որքանով են հասանելի եղել ուսանողին): Կարծում եմ՝ Սևակի խնդիրը պարզապես եղել է Վարուժանի՝ ընթերցողին

հայտնի բանաստեղծությունների գրականագիտական-պատմական-արվեստագիտական վերլուծությունը, ի՞ր Վարուժանի ճանաչումն ու արժեքավորումը: Եվ այս ընթացքում, եթե պետք է, երբեմն էլ վիճարկել հենց մեզանում՝ արևելահայ գրական շրջանակում, հայտնի համբավվոր գրողների կարծիքներ՝ համոզիչ օրինակներով հաստատելով իր արժեքավորումը: Այսպես, ներածության մեջ նա վիճարկում է Վ. Տերյանի՝ արևմտահայ պոեզիայի ու հատկապես Վարուժանի մասին կարծիքը, այն համարում «ծայրահեղության» հասած՝ ասելով. «Բանաստեղծից պահանջելով մեր տերմինով ասած՝ «ինքն իր մեջ» ունեցած երկընտրանքը լուծել համաշխարհային գրականության տեսադաշտը նկատի ունենալով՝ Տերյանը պահանջում էր անհնարինը այն իմաստով, որ մոռացության էր տալիս «իրենից դուրս» գոյություն ունեցող ներհակությունը» (հ. 6, 301): Մի այլ էջում իր այս միտքը հաստատում է Վարուժանի «Հայրենիքի ոգին» բանաստեղծությունից բերված հատվածով ու վերլուծությամբ՝ սկզբնապես ասելով. «Ահա թե որտեղ էր սխալվում Տերյանը և ահա թե Վարուժանը ինչպես կարող էր պատասխանել նրան» (հ. 1, 306): Իսկ Շիրվանզադեի՝ Վարուժանի «...Ով Լալագե» բանաստեղծությանը տված մերժողական գնահատականին, որ հայտնի էր շատերին, անշուշտ նաև Շիրվանզադեի մասին մենագրության հեղինակ Արսեն Տերտերյանին, որ այդ՝ պաշտպանության ժամանակ լսում էր Պարույրի ելույթը, Սևակը հակադրվում է յուրովի, պարզապես հայտնում է իր բարձր գնահատականը՝ ասելով, թե «հոյակապ, սքանչելի «...Ով Լալագե»-ն»... բանաստեղծական հորինվածքի ներդաշնակության, հղացման օրիգինալության և պատկերման հոգեհույզ խորության տեսակետից մի իսկական գլուխգործոց է, անխառն ներշնչանքով ծնված, մի յուրօրինակ հանցանքի խոստովանություն...» (հ. 6, 333):

Սևակի այս ուսումնասիրությունը խորքի մեջ դիտարկված մի գրական դիմանկար է, բայց ոչ «Դանիել Վարուժան» ընդհանրական խորագրով, ընդհանուր շրջանակի մեջ, որ ենթադրում է Վարուժանի կյանքի ու գործի բանասիրական-գրականագիտական քննություն, այլ «Վարուժանի պոեզիան» վերնագրով, որ նշանակում է միայն պոեզիայի դիմանկարը, բանաստեղծական մի ամբողջական աշխարհի՝ ինչի ու ինչպեսի դիմանկարը, պոետական մի ամբողջություն, որի մեջ, բնականաբար, կերպավորվում է նրա արարողը՝ այր մի Դանիել անուն: Ներածության մեջ, ինչպես կարգն է, Սևակը հայտնում է մեկնության իր սկզբունքները: «Խոսել արվեստագետի, տվյալ դեպքում բանաստեղծի մասին, - ասում է նա, - նշանակում է նկատի ունենալ մի աշխարհ՝ իր ուրույն կերպարանքով, երևույթների և նրանց շարժման իր օրենքներով»: Եվ որ այդ շարժման առաջընթացը պայմանավորված է մի կողմից բանաստեղծի «պոետական ամբողջ նատուրայի հետ», մյուս կողմից՝ «նրա ապրած դարաշրջանի և միջավայրի փոխազդեցության հետ» (հ. 6, 293), որ «բանաստեղծական աշխարհի այդ հիմնական օրենքը ոչ այլ ինչ է, քան հենց այն հայացքը, որ ունի նա (հեղինակը - Վ. Գ.) կյանքի նկատմամբ, կյանքի այս կամ այն երևույթի նկատմամբ, այն տեսակետը... , որտեղից նա նայում է աշխարհին, մարդկանց ու իրեն» (հ. 6, 294): Եվս

մի կարևոր սկզբունք, որ հենց իր բնութագրամամբ է, թե «արվեստը ոչ այլ ինչ է, քան արվեստագետի **«ինքն իր մեջ»** ունեցած ներհակությունների արտահայտություն» (հ. 6, 295), հոգեկան երկպառակտման դրսևորում, այլն **«իրենից դուրս»** հասարակական-քաղաքական միջավայրի մեջ հակասությունների, ուրոնց նկատմամբ բանաստեղծը խորին երկընտրանք է ապրում:

Ահա այս **«ինքն իր մեջ»** ու **«իրենից դուրս»** ներհակությունների ցուցադրմամբ, վերլուծական հանգամանակից քննությամբ Պարույր Ղազարյանը ներկայացնում է Վարուժանի բանաստեղծական աշխարհը, ընդգրկումների սահմանագծերն ու խորքային շերտերը: Հենց սկզբնապես, որպես Վարուժանի բանաստեղծական աշխարհը մտնելու բանալի՝ Սևակը վկայաբերում է «Հեթանոս երգեր» գրքի վերջին՝ «Մատյանն ահա» բանաստեղծության՝ հեղինակային, ինքնաբնութագրիչ երկու տող. «Ով բարեկամ, խորհե թե երգս է պատմած // Ցավն հաճույքին ու հաճույքները ցավին», և հետագա ամբողջ շարադրանքում, օրինակներով ու դրանց վերլուծությամբ, այս **ցավի և հաճույքի** դրսևորումներով՝ հաստատում է իր առաջադրույթը՝ բանաստեղծի ներհակությունը, հոգեկան պառակտումը **«ինքն իր մեջ»** ու **«իրենից դուրս»**: «Վարուժանի ամբողջ պոեզիայի էությունը,- գրում է Սևակը,- հենց այդ երկու հակադիր ծայրերի միասնական արտահայտությունն է՝ հաճույքի զգացումը ցավի զգացման հետ և ընդհակառակը: Այս այլ բան չէ, քան արտահայտություն բանաստեղծական երկփեղկված հոգու, քան արգասիք այն երկընտրանքի, որ ապրում է բանաստեղծն «ինքն իր մեջ», և որը, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, բխում է «իրենից դուրս» եղած ներհակություններից» (հ. 6, 303): Այս «քիչ հետոն» և հետագա ամբողջ շարադրանքը Վարուժանի չորս գրքերից քաղված **«ինքնաբացատրական»** ու իրադարձային բանաստեղծությունների վկայակոչումներ են, իրար հետ և գրքերի միջև եղած կապերի դիտարկումներ:

Մկսելով «Սարսուռներ»-ից՝ Սևակը որպես Վարուժանի բանաստեղծական աշխարհ «մուտքի բանալի» ընտրում է գրքի հենց առաջին՝ «Մուսային» բանաստեղծությունը, որի մեջ Վարուժանը Մուսայից քնար է խնդրում կյանքի, բնության, սիրո, գեղեցկության երգը հնչեցնելու համար, իսկ Մուսան նրան զգուշացնում է՝ «... այս քընարն է շինված, տե՛ս, // Սև նոճիե, փթթում մահվան ավիշի...»: Եվ օրինակներով հիշեցնում է նրան հայ բանաստեղծին սպասվող թշվառություններն ու տառապանքը: Ծանր է ու դժվար, բայց բանաստեղծը ընտրում է ա՛յդ ճանապարհը, ընդունում է այդ քնարը. «Ես, անհողդողդ, ըսի անոր. // -Ըլլա՛, տու՛ր» (հ. 6, 305): «Եվ այդ քնարն է,- ասում է Պարույր Ղազարյանը,- որ Վարուժանը այնուհետև, մինչև իր ողբերգական մահը պահեց իր ձեռքում, իր երկփեղկված հոգու մեջ՝ նրա ամենավառ արտահայտությունները ցուցաբերելով «Ցեղին սրտի» և «Հեթանոս երգերի» մեջ» (հ. 6, 305): Սևակը «միանգամայն բնական» է համարում Վարուժանի՝ քնարի այդ ընտրությունը. «Եթե Վարուժանը փորձեր խուսափել իրեն շրջապատող կոնկրետ միջավայրից, տվյալ դեպքում հայ ժողովրդի օրհասական ճակա-

տագրից, եթե նա հանուն համամարդկայինի մոռանար մարդկայինը... – ինչ խոսք նա կդադարեր բանաստեղծ լինելուց... » (հ. 6, 305):

Սա թերևս հենց Վարուժանի պատասխանն է խնդրին, որ նա հնչեցնում է «Ցեղին սիրտը» գրքի «Թողեք մեծնամ», «Հայրենիքի ոգին» բանաստեղծություններում, որ ընդարձակ մեջբերումներով ներկայացնում է Սևակը: «Սիրտս երազի ծովուն մեջ նո՛ր նետեցի. // Զայն մի՛ փըշրեք եզերքին վրա գերդ խեցի...// Թողեք մեծնամ...// Որքա՛ն մույթ է. ո՛հ կյանքն է այս. խո՛ր անդունդ // Ուր ամեն շող, գաղափարի ամեն հունտ // Ապառաժի վրա կ՛իյնա... // ...Ես գերի եմ իմ գոյության պատճառին. // Կը խոնարհի սիրտս իր արյամբ միասին // Զինքը լեցնող սրբտին տակ: // Քնարիս լարին մորըս մագերն կառչեցան... » («Թողեք մեծնամ»),- գրում է Վարուժանը (հ. 6, 309): Նան՝ «Ի՛նչ, տեսնել, -գրում է Վարուժանը, - հայրենի շենքերը ավերակված», «Տեսնել որ լուռ կըփըտին // Ավերներու տակ հերոսի բազուկներ, // Գանգեր, սրբտեր...», տեսնել անհերկ դաշտերը՝ «Հողն՝ հերկված միայն սողովն օձերուն»... // Իսկ որդիներդ թշվառ // Կամ հեռացած հորենական երկրբեն // Կըխառնակին ազգերու խորդ արյունով... // ... Որով կ՛ըլլան իրարու դեմ թշնամի // Եվ թըշնամվոյն դեմ ծառա... // ... Օ՛հ, ի՛նչ, ի՛նչ // Առջևը այս ամենուն // Մնալ կանգո՛ւն, մենավորի՛կ, անկարո՛ղ...» (հ. 6, 306):

Իսկ հարցի ընդհանրական պատասխանը տեսնում ենք աշխատանքի մի այլ էջում, երբ Սևակը խոսում է Վարուժանի «Նեմեսիս» բանաստեղծության մասին, որպես «Ցեղին սիրտը» գրքի իմաստակիր նախերգանք, որ «բացվում է» գրքի այլ բանաստեղծությունների՝ Վարուժանի բառով՝ **«հայրենասիրականներու»** մեջ:

«Այստեղ ժամանակն է հաշվի առնել մի հանգամանք,-գրում է Սևակը,- որ խիստ որոշակի նշանակություն ունի ամբողջ հայ գրականության և մասնավորապես արևմտահայ գրականության համար: Դա հայրենասիրության հարցն է: Մեկընդմիշտ, երբ հայ ժողովուրդը տառապում էր օտար և թշնամական կրունկի տակ, սկսած դեռ միջնադարից, օրըստօրե ֆիզիկապես բնաջնջման, երկարատև և տաժանելի գաղթերի վտանգը ուրվականի պես հետևում էր այդ անհայրենիք ժողովրդին,- հայրենասիրությունը նրա համար և հատկապես հայ գրողի համար ոչ այնպիսի մի զգացում էր, ինչպես դա կարելի է տեսնել օտար գրականությունների մեջ: **Հայ գրականության մեջ հայրենասիրությունը դարձել էր գաղափարախոսություն, աշխարհայացք:** Եվ այն քննադատները, որոնք հայ այս կամ այն գրողին մոտենում են առանց այս հանգամանքը հաշվի առնելու, անշուշտ վրիպում են այս խնդրից» (հ. 6, 313):

Սևակի այս խոսքերը անշուշտ թիրախներ ունեին այդ տարիներին: Ուրեմն կայի՛ն այդպիսի քննադատներ և ոչ միայն քննադատներ: Ազգային հայրենասիրությունը սովետական հայրենասիրության սովերում էր, եթե ոչ չխրախուսվող: 1930-ականների մերժողական քաղաքականության շորշովը դեռ ձգվում էր՝ չնայած պատերազմի տարիների որոշ ազատություններին: Հիշենք 1943 թ. մայիսին գրողների միությունում կուսկենսկոմի կողմից հրա-

վիրված երկօրյա քննարկումը, ուր խստորեն քննադատվում են մեր պատմության, **ազգային-հայրենասիրական** թեմաներով գրողները, հրահանգավորվում, խրախուսվում, պարտավորեցվում է այդօրյա պատերազմի զինվորների հերոսության (իմա՝ **սովետական** հայրենասիրության) պատկերումը:

Հայ գրողի հայրենասիրության մասին իր խոսքը մասնավորեցնելով՝ Սևակը գրում է. «Մասնավորապես Վարուժանի մոտ խիստ պայծառ է դրսևորվում հայրենասիրությունը իբրև աշխարհայացք» (հ. 6, 313), ապա անցնում է «Յեղիև սրտի» քննությանը: Այստեղ մեծ բանաստեղծից մի պահանջ էլ ունի ուսանող Պարույր Ղազարյանը. այն, թե նա «որքանով կբարձրանա ինքն իրենից, որքանով կազատագրվի իր ազգային հայրենասիրությունից՝ դրան տալով համամարդկային բնույթ, ըստ այդմ էլ ազգային գրականության մակարդակից որքանով կբարձրանա համամարդկային գրականության բարձունքները» (հ. 6, 313): Վարուժանի համար այս իրողությունը քիչ հետո նա պիտի հաստատի օրինակներով, բայց դրա համար Սևակը առաջադրում է ևս մի չափանիշ: Հաստատելով այն ճշմարտությունը, որ ի վերջո բանաստեղծի հոգեկան աշխարհը դրսևորվում է տեքստում լեզվական միջոցներով (կերտողական արվեստը), և որ՝ խնդիրը միայն այն չէ, թե **ինչի՝** մասին է գրում, այլև՝ **ինչպե՛ս** է գրում, Սևակը առաջադրում է **արտահայտություն «տողի մեջ»** և **արտահայտություն «տողից դուրս»** չափանիշը: «Խնդիրը միայն այն չէ,- գրում է Սևակը,- թե **ինչպե՛ս և ի՛նչ** է արտահայտում բանաստեղծը **«տողի մեջ»**, այլ, որ ամենագլխավորն է, այն, թե տվյալ դեպքում ինձ ի՛նչ է թելադրում նրա տվյալ ստեղծագործությունը **«տողից դուրս»**, այն, որ ես **իբրև ակտիվ ընթերցող** ի՛նչ չափով և ի՛նչ ուղղությամբ եմ մասնակցելու նրա ստեղծագործական ներշնչմանը՝ **«տողի մեջ»** արտահայտածից բխեցնելու նաև **«տողից դուրս»** արտահայտածը, ավելի ճիշտ՝ չարտահայտածը, բայց արտահայտելին, այսինքն՝ կոնկրետից անցնելու դեպի վերացականը, մասնավորից՝ դեպի ընդհանուրը, անձնականից՝ դեպի հասարակականը, ազգայինից՝ դեպի միջազգայինը» (հ. 6, 315) :

Հստակեցնելով իր «տեսության» պայմանը՝ Սևակը ընդգծում է, որ «հայ գրողի համար անհրաժեշտ է և անխուսափելի գեղարվեստական ստեղծագործության նյութ դարձնել յուր սեփական հայրենիքի, կոնկրետ կերպով յուր սեփական հոր կամ մոր տառապանքը, յուր սեփական ազգի օրհասական վիճակը» (հ. 6, 315), բայց նա այդ ամենը պետք է «տողի մեջ» այնպես արտահայտի, որ ընթերցողին «տողից դուրս» թելադրի ընդհանրապես մարդկության վիճակի մասին: Եվ որպես հաստատում իր «տեսության» օրինակներ է բերում «Յեղիև սիրտը» գրքի «Բագինին վրա» շարքի մի քանի բանաստեղծություններ («Մարած օջախ», «Օձը», «Հայիռյանք», «Լվացարարուհին», «Կարոտի նամակ» և այլն), ցույց տալով, որ դրանք, «այնպես էլ ողջ գիրքը, իր անմիջական ստիմուլը առել են հայկական ջարդերից և հայ ժողովրդի օրհասական վիճակն են պատկերում», սակայն դա բնավ չի խանգարում «բարձրանալու ազգայինից դեպի համամարդկայինը» (հ. 6, 318):

(Ի միջի սևակյան այս դիտարկումների՝ հիշենք, որ ինչ-ի ու ինչպես-ի (նաև որպես-ի), «տողից ներս» ու «տողից դուրս» առաջադրումները տևական տեսակետներ ու համոզումներ եղան նրա համար: Նկատի ունեն «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1971 թ. փետրվարյան համարում տպագրված «Ինչ-ը, ինչպես-ը և որպես-ը» հարցազրույցը (Արիստակեսյան – Սևակ):

Վարուժանի պոեզիայով ու պոետական կերպարով սկզբնապես ոգեշնչված երիտասարդ բանաստեղծ Սևակը, որպես նրա գրականագետ-մեկնաբան, նույնպես խոսում է հիացքով, բայց և լրջահայաց է փաստարկումների մեջ, նաև անկաշկանդ՝ որակումների ժամանակ: Հիացքը մեծ բանաստեղծի նկատմամբ բնավ խանգարիչ հանգամանք չէ, որ նա նաև թեական կարծիք հայտնի «Ցեղին սիրտը» գրքի մի շարք (ոչ քիչ) բանաստեղծությունների մասին, որոնք իր կարծիքով՝ «շոշափելի կերպով հայկական, հաճախ պատմական տեղանուններով և անձնանուններով չափից դուրս ծանրաբեռնված» լինելու պատճառով «իրենք իրենց կաշկանդում են ազգայինից դեպի համագայինը, հայկականից դեպի համաշխարհայինը բարձրանալու գործում» (հ. 6, 321): Նաև՝ «վրեժի և ատելության լավան շատ հաճախ բանաստեղծին հանելով արվեստի սահմաններից գցում է հռետորականության մեջ», և նա «կորցնելով չափի զգացումը՝ անցնում է մերկ կոչերի, լուսանքների»: Սևակը չի մոռանում նաև ասել, որ այդպիսի դեպքերում Վարուժանին փրկում է նրա «զարմանալի պատկերավոր ոճը», «ամեն կարգի երևույթների մեջ պատկերավորման համապատասխան եղանակ գտնելը» (հ. 6, 322):

Սևակը նկատում է նաև, որ հենց այդ գործերի մեջ են հստակորեն արտահայտվել Վարուժանի հասարակական-քաղաքական հայացքները սուլթանի, իսլամի, խուժանի համագործակցությամբ իրականացվող ջարդերի պատճառների, Եվրոպայի կեղծ բարեպաշտության ու իրական շահերի մասին: «Զարդը» և «Կիլիկյան մոխիրներուն» քերթվածներից քաղվածաբար բերված հատվածները, որ Սևակը ոգեշունչ հնչեցնում է պետական քննական հանձնաժողովի առաջ (ես լավ եմ հիշում բանաստեղծություն կարդալու նրա հնչերանգը), Վարուժանի սուր քննադատական, այո՛, հենց հրապարակահունչ, բայց և պատկերավոր պարսավանքն են սուլթանական հայաջինջ քաղաքականության ու Եվրոպայի հասցեին: Եվրոպայի, որի արդարությանը, բարեսրտությանը, մեզ օգնության հասնելուն այն օրերին շատերն էին հավատում, ինչպես որ, ավա՛ղ, նաև այսօր է: «Զարդը» քերթվածում Վարուժանը, դիմելով Հայաստանին, ասում է.

Երակներեդ թող հոսի թույն մ' ոխության
Ու Թեյմզի, Հրոենոսի, Վոլգայի
Ակերն ամբողջ լեցնեն ժահր, սևցրնե,
Զի հոն լվացին քեզ դատող
Պիղատոսներն իրենց ձեռքերն ու հոգին

.....

Եվ ճակտիդ դեմ փակելով
 Դեսպանական իրենց դռները՝ կընեն
 Մեմերեն ներս, նույն քու մահվանըդ վրա
 Ճառեր ծափով ընդունված.

Ծըրագիրներ համակիր

Որոնք հետո տապանագիրըդ եղան:

Քերթվածի մի այլ հատվածում, ներկայացնելով ջարդերի ահավոր տեսա-
 րաններ, Վարուժանը հստակ թվարկում է երեք գլխավոր մեղսակիրներին՝
 Սուլթանը, Ալլահը (իսլամը), Եվրոպան:

Խանձումն ու հոտը մարմնի
 Մեր սեմերեն, օրոցքներեն դեպ ի վեր,
 Դեպ ի երկինք կը ճենճերին՝ որոնց դեմ
 Իրենց պինչերը բացած՝
 Ալլահն ամպին մեջե, Սուլթանը ցեխին
 Կը ժպտին հաշտ իրարու,
 Ու Եվրոպան դեմքն իր ետև դարձուցած
 Կռպերը թաց կը շըփե -
 Մեր ծուխեն աչքն իր բոզի
 Կըսկըծելո՛ւն համար լոկ.... (հ. 6, 324)

Եվ «Կիլիկյան մոխիրներուն» քերթվածից է մեջբերում, որտեղ Վարուժա-
 նը, օտարականին ցույց տալով ավերակված ու հրդեհված քաղաքը, նրան ա-
 սում է՝ երբ տուն հասնես, չմոռանաս եղբայրներուդ հիշեցնելու, թե նրանք
 ինչպես «Կիլիկյան մորթեցին // Ազատության դափերուն նըվագին մեջ դա-
 վաճան», և ավելացնում է. «Գիտեմ թե այդ եղբայրներըդ մեծագոգ նավերով //
 Գալ պիտ՝ ուզեն... օգնությա՞ն... ո՛հ, ո՛չ... մահվան մնացորդին. // Պիտ՝ ուզեն
 գալ լոկ մեր կույս, ասոք լեռները պեղել // Եվ մեր ծոցվոր հանքերեն կըթել
 մետաղն հրաշափառ...»:

Սևակի բերած մեջբերումները ես նույնպես մեջբերեցի, նախ՝ հաստատելու
 այն միտքը, որ Թեմզայի, Հռենոսի (Անգլիա, Եվրոպա) հետ Վարուժանը նաև
 Վոլգայի անունն է տալիս (իմա՝ Ռուսաստանի), ասել է՝ բոլոր շահառուների, և
 դա 1945-ին էր. մենք՝ Ռուսիո միության մեջ, Անգլիան, Ֆրանսիան՝ մեր դաշնա-
 կիցները, պատերազմում: Չեմ կարծում, թե նրանց տրված նման որակումները
 խրախուսելի կամ հանդուրժելի էին այդ օրերին մեր «գաղափարական» այրերի
 կողմից: Ապա՝ մեջբերեցի, որ ասեմ, թե որքան արդիափառ էն այսօր հարյուր և
 ավելի տարի առաջ Վարուժանի հնչեցրած այս որակումները: Երբ ազերիները
 Թուրքիո համագործակցությամբ հարձակվեցին, երկար ժամանակ պաշարեցին
 Արցախը, հետո հայաթափեցին, Վարուժանի թվարկած այդ նույն երկրները,
 գումարած Միացյալ Նահանգները, վարվեցին նույն կերպ: Սկզբում՝ քար լուծ-

յուն, ապա՝ կեղծ ու պատիր և շողում խոսքեր ու սուտ խոստումներ: Արցախ եկան, երբ այնտեղ այլևս հայ չկար: Եվ Հայաստան... գալի՜ս են ու գալի՜ս... Երբեք այսքան բարձրաստիճան եվրոպացիներ, ամերիկացիներ Հայաստանը չէր տեսել... Եվ ո՛վ չգիտե, թե նրանք ինչո՞ւ են գալիս և ի՞նչ են ուզում: Դեռ այն ժամանակ Վարուժանը գիտեր՝ քողարկված շահեր... և «Ճառեր ծափով ընդունված. // Ծրագիրներ համակիր // Որոնք հետո տապանագիրըդ եղան...»:

Իր աշխատանքում Սևակը առավել հանգամանորեն քննարկում է Վարուժանի «Հեթանոս երգեր» գիրքը, որի հիմքերը տեսնում է նախորդ գրքերի մեջ՝ եզրահանգելով, որ «Հեթանոս երգեր» շարքը «ոչ թե միջնադարի գովերգություն էր», այլ բնական հետևանք նրա հայրենասիրության, «հայ ժողովրդի ճակատագրի և ցանկալի ապագայի դիտումը հեռավոր անցյալից»: Դիտարկում է գրքի երկու՝ «Հեթանոս երգեր» (ներառյալ «Հարճը» պոեմը) և «Գողգոթայի ծաղիկներ» բաժինների՝ հեթանոսության ու քրիստոնեության սիմվոլներով իդեալի և իրականության հակադրության ու համադրության խնդիրը, դարձյալ ներհակությունը՝ «ինքն իր մեջ» ու «իրենից դուրս» մեկնակետով՝ բացելով «ցավն հաճույքին ու հաճույքները ցավին» հենց Վարուժանի կողմից իր գրքին տրված բնութագրությունը: Վերլուծությունները, բնութագրությունները տպավորիչ են: Չմանրամասնենք:

Այստեղ թերևս հիշենք Սևակի՝ այն օրերի համար համարձակ, անկաշկանդ, ազատամիտ (և անշուշտ բանիմաց) մեկնաբանությունները, ուրիշ մեծերի հետ զուգահեռումները: Այսպես, ասելով, թե «Հեթանոս երգերի» «աղը կինն է», և վերլուծելով մի քանի բանաստեղծություններ՝ Սևակը նաև առանց անունները տալու պատասխանում է Վարուժանի ընդդիմախոսներին՝ անցյալ թե ներկա: «Ինչքան էլ բանաստեղծը, - ասում է Սևակը, - բաց, հաճախ պոեզիայի և պատշաճության համար կարծես մերժելի արտահայտություններով է բնորոշում կնոջը, հականե-հանվանե կոչելով նրա մարմնական բարեմասնությունները, այնուհանդերձ որևէ վանիչ կամ տհաճ զգացում չի արտաբերում այդ ամենից: Ավելին, շատ հաճախ թվում է, որ այլ կերպ էլ Վարուժանը չէր կարող գրել: Այդ տեսակետից նրա պոեզիան հիշեցնում է Սողոմոնի երգերը»: Այստեղ հիշենք, թե Սողոմոն իմաստունի մասին ինչ է ասել Սևակը քսան տարի անց՝ 1965 թ. մայիսի 19-ին, երիտասարդ բանաստեղծ Գագիկ Դավթյանին գրած նամակում. «Նրան վերագրվող գրքերից մեկն էլ կոչվում է «Երգ – երգոց»: Իմ կարծիքով համաշխարհային քնարերգությունը դրա նման այլ բան չի ստեղծել մինչև այսօր: Համենայնդեպս դա մի ճշմարիտ գլուխ-գործոց է, բանաստեղծության մի անխորտակելի կործող»: Ապա՝ «...Իմ Երգ-երգոցն էլ ձևված է հենց այդ սողոմոնյան աստվածաշնչյան «Երգ-երգոցի» վրա»¹: 1965-ին այսպես գրող Սևակը 1945-ին էլ գիտեր, թե ինչ գործ է «Երգ-երգոցը»: (Անշուշտ, շատ աղերսներ կարելի

¹ Գագիկ Դավթյան, Իմ Սևակը, Եր., 2024, էջ 31-32:

տեսնել նաև Վարուժանի հետ, և ոչ միայն Սևակի այս թեմայով գործերում, այլև ընդհանրապես, բանաստեղծական խառնվածքի, արտահայտման կերպի, ինչու չէ՝ նաև բանաստեղծական խոսքի կառույցի շրջանակներում: Կարծում եմ՝ սա ուսումնասիրության մի առանձին թեմա է:)

Վարուժանի այլ բանաստեղծությունների մասին խոսելիս Սևակը աղերսներ, համեմատելի եզրեր է տեսնում նաև այլ մեծերի հետ: Այսպես, Վարուժանի «Տրտունջք» բանաստեղծության հանգամանալից և խորագնա վերլուծությունը Սևակը զուգահեռում է Դուրյանի «Տրտունջքի» հետ՝ նրբորեն վերհանելով դրանց հղացման ու կերպավորման հարազատությունն ու տարբերությունները: «Դուրյանի «Տրտունջք», - գրում է Սևակը, - արտահայտություն է բանաստեղծական մի հոգու, որ ապրում է ներհակություն «ինքն իր մեջ», Վարուժանինը՝ «ոչ միայն «ինքն իր մեջ», այլև «իրենից դուրս»: Դուրյանի «Տրտունջքը» «հետևանք է մի ողբերգական պահի» հանկարծակի պոռթկման, «ավելի դրամա է, քան ողբերգություն», Վարուժանի «Տրտունջքը» արտահայտություն է «պրոցեսի, ոչ թե ոստում է, այլ ընթացք, ոչ թե դրամատիկական պահ, այլ ողբերգություն..., իսկապես որ տրտունջք» (հ. 6, 354-355): Երկուսին էլ մերձեցնում է Նարեկացուն: «Ինչպես իր հոգեկան ներհակության եթե ոչ բնույթով, զոնե երևույթով Վարուժանը հիշեցնում է Նարեկացուն, այդպես էլ Վարուժանի պոեզիան իր որոշ ձգձգումներով, երևույթները և իրերը իրենց բոլոր կողմերով պատկերելու հակումով, իր սեփական հույզը, ապրումը, խոհը այլազան տեսակետներից դիտելու և արտահայտելու միտումով, հիշեցնում է «Մատյան ողբերգությանը»» (հ. 6, 349):

Սևակը չի մոռանում նաև Սիամանթոյին, զուգահեռում է Վարուժանին, երբ խոսում է «Յեղին սիրտը» ժողովածուի մասին: Իսկ «Գողգոթայի ծաղիկների» մասին խոսելիս զուգահեռում էմիլ Վերհարնն է: Չմոռանալով Վարուժանի «Բելգիական կրթությունը և Վերհարնի ազդեցությունն ուղիղ գծով» (հ. 6, 342), «շատ կետերում նրա ուսուցիչը լինելը» (հ. 6, 305)՝ Սևակը գրում է, որ այդ գործերը «այժմեական են հնչում նույնիսկ այսօր և իրենց տեսակի մեջ դրվել կարող են համաշխարհային գրականության մեջ միայն Վերհարնի համապատասխան գործերի կողքին» (հ. 6, 346): Տասներեք տարի հետո՝ 1958 թ., ֆրանսիացի հայագետ Ֆրեդերիկ Ֆեյդին ասում է. «Վարուժան կը պատկանի այնքան արևմուտքին, որքան Հայաստանին», և որ «նրա տեղը համաշխարհային գրականության մեջ թերևս հեռու չէ այն բարձունքից, որ գրավում է Վերհարնը»¹:

Վարուժանի «Հացին երգը» շարքը Սևակը որակում է որպես «նշանակալի երևույթ հայ գրականության և ոչ միայն հայ գրականության մեջ» (հ. 6, 363), համարում է յուրովի շարունակություն նախորդ շարքերի, հատկապես «Հեթանոս երգերի»՝ գտնելով, թե դրանք «նույն աշխարհայեցողության դիրքերից են դիտված», թեև տրամագծորեն հակառակ ասպարեզներ են, «հաճույքի, ուրա-

¹ «Հուշամատեն Դանիել Վարուժանի», Փարիզ, 1958, էջ 64:

խության, կենսասիրության նույն ծարավն» է, «որ բանաստեղծին՝ իր հոգեկան ներհակություններից ժամանակավորապես հանելով նետում է հեթանոս դարերի մեջ» ու նաև՝ «հայ - և ինչու միայն հայ - շինականի ակոսների մեջ, կալերում և աղորիքների առաջ» (հ. 6, 367): «Հացին երգը» շարքի մի կարևոր արժանիքն է համարում նաև հեղինակի «նկարեն պատկերների կերտման կարողությունը», այն, որ այնտեղ «ոչ այնքան բանաստեղծություն կա, որքան քանդակագործություն: **Բանաստեղծը ոչ այնքան գրում է, որքան նկարում**», և որ «ամենայն հեշտությամբ այդ բանաստեղծություններից յուրաքանչյուրը կարելի է տեղափոխել կտավի կամ էկրանի վրա» (հ. 6, 363):

Այստեղ ևս Սևակը չի մոռանում թռուցիկ խոսք հղել Վարուժանի որոշ քննադատների հասցեին՝ ասելով, թե «սխալվում էին նրանք, ովքեր «Հեթանոս երգերը» համարելով գովերգումն միջնադարյան ֆեոդալիզմի՝ հեղինակին մեղադրում էին դասակարգային հակասություններ չտեսնելու մեջ, ճիշտ այդպես էլ կսխալվեն նրանք, ովքեր... կպահանջեն հեղինակից դասակարգային հակամարտություն, հայ շինականի շահագործման փաստ» «Հացին երգը» շարքում (հ. 6, 367):

Սևակի ուսումնասիրությունը բնականաբար ավարտվում է ամփոփում - եզրակացություններով և եզրափակվում հետևյալ ընդհանրացումով. «Իր պոեզիայի այդ բնույթով ու այդ որակով Վարուժանը մեկն է հայ ամենամեծ բանաստեղծներից հենց այնքանով, որքանով կարողացավ դրսևորել հայ ժողովրդի և հայ բանաստեղծի ճակատագրի համար բնորոշ մեզ հայտնի երկվությունը, և մեկը հայ այն բանաստեղծներից, որոնք ոտնահարում են ազգային սահմանները՝ դեպի համաշխարհային գրականության սահմանները ելնելու համար, այնքանով, որքանով կարողանում են ելնել իրենց հոգեկան պառակտումներից.... իրենց հոգեկան ներհակությունները լուծում են ազգայինից դեպի միջազգայինը, տեղականից դեպի համաշխարհայինը, մասնավորից դեպի ընդհանուրը, կոնկրետից դեպի վերացականը բարձրանալու իմաստով» (հ. 6, 369):

Վարուժանի՝ «հայ ամենամեծ բանաստեղծներից մեկը» լինելու այս համոզումը Սևակը ուներ նաև իր կյանքի հետագա բոլոր տարիներին: Ու թեև առանձին հոդվածներով նա չի անդրադարձել Վարուժանին, սակայն այլ հեղինակների մասին հոդվածներում, ելույթներում, հարցազրույցներում մեկ ուրիշ մեծի անվան կողքին նա չի մոռանում հիշել նաև իր սիրելի բանաստեղծին, ում ձգողական դաշտում է եղել հենց սկզբից՝ իր իսկ վկայությամբ՝ «առաջին լուրջ փորձերը» կատարելիս:

Այսպես, Հ. Թումանյանին նվիրված իր ընդարձակ գեկուցման մեջ, որ իրապես մի հանգամանակի գիտական ուսումնասիրություն է, Սևակը գրում է. «Մեզ համար, իհարկե, ազգային մեծ դժբախտություն էր, որ տարբեր պատճառներով մեզանից անժամանակ հեռացան այնպիսի **վիթխարի տաղանդներ**, որպիսիք էին Դուրյանն ու Մեծաբենցը, Սիամանթոն ու Վարուժանը, Տերյանն ու Չարենցը» (Պ. Սևակ, հ. 5, էջ 351): Իսկ Սիամանթոնին նվիրված ոչ մեծ բնու-

թագրական խոսքի մեջ («Ասպետորեն անկրկնելին») կարդում ենք. «Նրա ժամանակակիցն ու բախտակիցը՝ **մեծն Վարուժանը**, գտավ նրա գործի ամենաճշգրիտ բնորոշումը. «Կիկլոպ մըն է քերթողը...» (հ. 5, 204): «Ինչ-ը, ինչպես-ը և որպես-ը» հարցազրույցում (1971 թ.) իր թեզը հաստատելու համար Սևակը բերում է մեր մի քանի մեծերի օրինակը. «Միաժամանակ ապրում էին և իրար հետ գործում Վարուժանը և Սիամանթոն, Տերյանը և Թեքեյանը, չորսն էլ **դարի մակարդակին համապատասխան**» (հ. 5, 399, այս և նախորդ երկու ընդգծումները իմն են՝ Վ. Գ.): Իր խորհուրդներում երիտասարդ բանաստեղծներին (նամակներում) այս կամ այն առիթով Սևակը մատնացույց է անում նաև Վարուժանին (և միշտ մեծերի հետ)՝ «երեկվա մեր մեծերին՝ Վարուժանին, Թեքեյանին (անգամ Նարեկացուն)», որոնց կարդալիս ինքը ստանում է «ճանաչման ուրախությունը», «գեղագիտական հաճույք»։ Բանաստեղծության մեջ հանգի կարևորության մասին խոսելիս ասում է. «Որ հանգը (նաև չափը) ճշմարիտ բանաստեղծության համար երկրորդական – երրորդական հատկանիշներ են՝ վկա «Երգ-երգոցը»... Ո՛չ հանգ կա, ո՛չ էլ չափ, իսկ համաշխարհային բանաստեղծության գլուխգործոցն է մնում նաև հիմա։ Վկա՝ **բոլոր** հները (մեր Նարեկացին էլ հետը)։ Բոլոր էպոսները (մեր Ծոերն էլ մեջը).... Պուշկինն ու Բլոկը, ...Ուիտմանն ու Սիամանթոն, այլ նաև Վարուժանը, որի բանաստեղծությունների մեծ մասը... նույնպես գրված են անհանգ» (հ. 6, 423, 425):

«Պարույր Սևակի Դանիել Վարուժանը» թեմայով իմ այս դիտարկումը ուզում եմ ավարտել Մելս Սանթրոյանի հուշագրության մի դրվագի հիշատակումով։ Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր) նշում են Պարույր Սևակի ծննդյան 40-ամյակը։ Հաջորդ օրը առավոտյան փոստատուն են գնում Մելսի հետ. Սևակը իր համար շատ կարևոր նամակ ունի ստանալու։ Հետո՝ «Բաթումի» ռեստորան՝ նախաճաշելու։ «Լրջացավ, տխրեց, գրում է Սանթրոյանը։ Ստացած նամակն էր պատճառը, թե՞ հոգեկան խառն վիճակն ու խռովքը, որ հանկարծ ասաց.

- Գիտես ինչ, լացել եմ ուզում...

Քանի որ անակնկալ էինք գնացել, Լաերտը չկար, որ Սևակի սիրածներից երգեր, դուդուկահար Ատոյին զանգեցի, չգտա։ Հիշեցի։ Նրա թուլություններից մեկը՝ Վարուժան։ Այն ժամանակ «Բաթումի» ռեստորանի տնօրենը հայրենադարձ, Կիպրոսի Մելքոնյանն ավարտած Անդրանիկն էր, որին Անդո էինք ասում։ Եվ Անդոն սկսեց Վարուժան արտասանել, արտասանեց նաև մեզանում չտպագրվածներից։ Սա արտասանեց, Սևակը լացեց, սա արտասանեց, նա լաց եղավ ու այդպես։ Հանգստացավ, հանդարտվեց, մեկումեջ խմելով իր օղին ու ծխելով։ Հանդարտվեց, Անդոյին թողեց իր հասցեն ու ժպտաց.

- Գիտես ինչ, եթե մեր բուֆետապանները կամ գոնե նրանց մի մասը Անդրանիկի նման լինեին, մեր բոլոր ուսող-խմողները վաղուց քաղաքակրթված կլինեին»¹:

¹ Մելս Սանթրոյան, Սերնդի հոգևոր հացը, Եր., 2003, էջ 16:

Մանթոյանի այս հուշի հավաստիությանը ես հավատում եմ՝ նկատի ունենալով նրա մարդկային տեսակը, սերը Սևակի հանդեպ, մտերմանալու բնույթը, նաև Լևոն Հախվերդյանի հուշը, թե մի հավաքույթի ժամանակ Սևակը ինչ հմայվածությամբ էր լսում «Մոկաց Միրզա» երգը. «Եվ մեկ էլ աչքս դիպավ Պարույրին՝ արցունքները գոր-գոր հոսում էին սևորակ աչքերից» (Լ. Հախվերդյան, էջ 49):

Այսպիսին էր Դանիել Վարուժանը Պարույր Սևակի մեկնաբանությամբ ու գնահատությամբ:

ВАЗГЕН ГАБРИЕЛЯН – Даниэл Варужан Паруйра Севака. – Научные интересы великого армянского поэта и литературного критика (доктора филологических наук) Паруйра Севака, начиная со студенческих лет, охватывали широкий круг писателей от армянского средневековья до нового и новейшего периодов, современных писателей, а также теоретические вопросы, представляющие интерес для современной литературной критики. В этой статье основное внимание уделяется интерпретации и оценке Севаком поэзии великого армянского поэта Даниэла Варужана, которая началась в его студенческие годы и продолжилась в более поздние годы его жизни.

В статье рассматриваются исследования Севаком творчества Варужана в разные годы, в частности, обширное исследование Севака «Поэзия Варужана» в феврале 1945 года. Цель статьи — показать, что это исследование действительно является серьезным и хорошо структурированным литературным исследованием — с формулировкой проблемы, аргументами и выводами, а также оригинальным и новым словом варужановедения своего времени (почему бы и не последующих лет).

Ключевые слова: поэзия, поэтические серии, Даниэл Варужан, родина и патриотизм, национальное и глобальное, что и как, разделенное «я» и дилемма, идеал и реальность

VAZGEN GABRIELIAN – Daniel Varoujan by Paruyr Sevak. – The scientific interests of the great Armenian poet and literary critic (Doctor of Philology) Paruyr Sevak, starting from his student years, have encompassed a wide variety of writers from the Armenian Middle Ages to early modern and modern periods to contemporary writers, as well as theoretical issues of interest to modern literary criticism. This article focuses on Sevak's interpretation and appreciation of the poetry of the great Armenian poet Daniel Varoujan, which began in his student years and continued in the later years of his life.

The article examines Sevak's consideration of Varoujan's work in different years, in particular Sevak's extensive study of "Varoujan's Poetry" in February of 1945. The aim of the article is to show that this study is truly a serious and well-structured literary research - with problem formulation, arguments and conclusions, and an original and new word of Varoujan studies of its time (why not also future studies).

Key words: poetry, poetic series, Daniel Varoujan, homeland and patriotism, the national and the global, the what and the how, divided self and dilemma, the ideal and the reality